

УДК 811.161.2'42

ОСОБИСТИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ М. КУЛІША: ФОКУС ЕМПАТІЇ

Невська Ю. В.

ХНПУ імені Г. С. Сковороди, м. Харків

У статті розкриваються механізми досягнення емоційних і емотивних упливів в авторському мовленні М. Куліша на матеріалі його особистих листів. Досліджуються лінгвальні особливості вираження емпатії в дискурсі особистих листів М. Куліша, визначається фокус емпатії для окремих груп листів.

Ключові слова: дискурс, емпатія, фокус емпатії, тло емпатії.

Постановка проблеми. Поняття емпатії в лінгвістиці ще не достатньо розроблене, викликають багато питань спроби теоретичного обґрунтування її складових. У різні роки емпатію досліджували У. Чейф, С. Роджерс, В. Шаховський, М. Обозов, О. Філімонова, О. Селіванова, Ф. Бацевич, Т. Космеда, Т. Абрамова, Т. Ковалевська, А. Кузнецова, А. Лось та ін. Однак прояви емпатії в епістолярному стилі не були предметом спеціального вивчення лінгвістів, хоча дослідження цього питання видається досить актуальним через домінантність позиції оповідача. Розповідь від першої особи в епістолярії дає можливість виявити найтонші емоційні та емотивні барви, стати дзеркалом душі адресанта, оскільки *емпатія* «передбачає один із способів передачі інформації саме з погляду мовця» [6, с. 278].

Дискурс особистих та інтимних листів М. Куліша особливо багатий на вияви емоцій, містить суб'єктивні судження, стилістично марковану лексику і синтаксис і тому є науково вартісним матеріалом для аналізу проявів емпатії та її особливостей. Отже, **актуальність** нашого дослідження зумовлена необхідністю уточнити складові емпатії (об'єкт емпатії, фокус емпатії, лінгвальні ознаки модально позначених частин висловлювань та ін.), що є смислоутворювальними та емотивними чинниками досягнення мовленнєвих упливів у дискурсі особистих листів М. Куліша. **Предметом** вивчення у цій статті є характеристики емпатії, зокрема фокус емпатії в особистому листуванні М. Куліша.

Метою статті є виявлення особливостей авторського мовлення М. Куліша, зокрема аналіз рис вербальної емпатії, що виявляється в його особистому листуванні. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- уточнити поняття фокусу емпатії;
- виявити особливості експлікації лінгвальних засобів реалізації емотивності та емпатії у текстах особистих листів М. Куліша;
- визначити фокус емпатії в інтимних і особистих листах М. Куліша;
- відстежити механізми досягнення емоційних і емотивних упливів в авторському мовленні М. Куліша на матеріалі його особистих листів.

Ми приймаємо дефініцію поняття *вербальної емпатії*, введене А. Кузнецовою. На думку дослідниці, вербальна емпатія є «вираженням розуміння почуттів іншого; мовний уплив з метою вираження психологічної підтримки співрозмовнику» [2, с.

7]. Вербальна емпатія представлена співпереживанням (з приводу негативних подій) і здатністю відчувати спільну радість із приводу позитивних подій. Мовленнєве співпереживання об'єднує такі ілокутивні типи, як «розуміння», «співчуття», «втішання». Мовленнєва сфера «співрадість» представлена ілокутивними типами «радість за когось», «поздоровлення», «похвала» [2, с. 9]. Таким чином, емпатія часто збігається з типом мовленнєвого акту, його комунікативною метою. Через це вважаємо, що недоцільно обмежуватися класифікацією А. Кузнецової, яка не передбачає, окрім «співпереживання»(-) та «співрадість»(+), аспекти співіснування, зацікавленості, що далеко не завжди можна відбити на позитивно-негативній шкалі емоцій, вони репрезентовані ілокутивними типами прохання, вибачення, спростування, заохочення тощо. Дискурс звичайно складається з більш, ніж одного мовленнєвого акту, а отже, об'єднує декілька ілокутивних типів. Тому емпатія може різнитися в межах одного дискурсу, а може бути притаманною всьому дискурсу.

Емпатія виявляється в способах позначення референта, підмета, пасивізації (ідентифікація з пацієнтом, а не з агентом), рефлексивізації (додавання зворотної частки або зворотного займенника), порядку слів. Іншими експлікаторами вербальної емпатії стають стилістично маркована лексика (яка належить до офіційного або розмовного стилю), звертання, жаргонізми, арготизми, компаративні, парцельовані конструкції та ін. Емпатія також задає у висловленні або дискурсі форму й семантику різноманітним дескрипціям. А. Лось, зокрема, відзначає, що емпатія насамперед виражається в референтному вживанні присвійних займенників та іменників, що виступають у ролі «власника», тобто посесивних, чи присвійних слів [3, с. 16].

У мовознавстві емпатія розглядається в межах комунікативної лінгвістики, зокрема у прагматиці, що зумовлене наявністю в емпатизованого мовця чіткого наміру виявити власні емоції, уподобання, прихильність або, навпаки, неприхильність щодо іншого комуніканта. Таким чином, для прояву емпатії повинен бути визначений ф о к у с е м п а т і ї – учасник зображуваної у висловленні події, який перебуває в центрі уваги, інтересів (тобто емпатії) автора (адресанта, мовця) [1, с. 166]. Фокус емпатії, за Ф. С. Бацевичем, буває прагматичним та семантичним, вони різняться за походженням і характеристиками [1, с. 166]. Так, семантична емпатія має своєю основою «упаковку», а прагматична – ставлення мовця / автора до іншого комуніканта, який перебуває у фокусі емпатії. Обидва типи можуть бути градуйовані за інтенсивністю вираження, тобто їм притаманний певний с т у п і н ь е м п а т і ї (від нульового до найвищого). Ще однією невід'ємною характеристикою емпатії виступає т л о е м п а т і ї — учасник зображуваної у висловленні події, який не перебуває в центрі уваги, інтересів автора (адресанта, мовця), формуючи тло, на якому виявляється фокус емпатії [1, с. 171].

Особисті та інтимні листи М. Куліша становлять основний корпус епістолярію драматурга, в якого було декілька «постійних» адресатів: по-перше, його гімназійний друг, пізніше письменник і драматург, Іван Дніпровський; по-друге, письменник Аркадій Любченко; по-третє, кохана жінка О. К. Корнєєва-Маслова та, звичайно, дружина, А. І. Куліш.

Листи М. Куліша до І. Дніпровського свідчать, що друзі обговорювали свої творчі справи, пересилали один одному рукописи нових творів для прочитання та

дружніх порад і рецензій, ділилися спогадами. Куліш навіть міг «накидати» план п'єси чи роману з заготовками персонажів, писав про свої клопотання щодо путівок до санаторію для хворого Дніпровського. Стиль епістолярний у всіх цих листах перегукується з публіцистичним, бо в них трапляються замальовки з життя, емоційно окреслені розповіді про події, що завдяки пересипаній метафорами мові і особливостям композиції набувають яскравого художньо-публіцистичного характеру. Звертали товариші один до одного за псевдонімами, що були взяті за часів видання ними рукописних гімназійних журналів. Куліш підписувався «Твій Кляус», «Твій Август», «Твій неунывающий Кляус». Останній лист Куліша від 30 жовтня 1934 року має звертання «Дорогий Жане й Генріху Кирдяго!» і підписаний «Твій Кляус, він же Август Халява і dominus», що виказує ностальгію автора за вільними для творчості і самовираження часами, стає очевидним його передчуття щодо руйнування творчих планів і життя взагалі. Таке звертання свідчить про романтичну налаштованість, справжню чоловічу дружбу та юнацький запал, який не покидав друзів від гімназійних часів. У листах до Дніпровського Куліш щедрий на метафори, алюзії, порівняння, вставні та вставлені речення, вигуки, інверсії, анафори, парцеляцію для ритмізації прози, створення в читача ефекту «присутності», безпосередності відчуттів. Автор дає простір як своїм думкам, так і засобам їх вираження. Часто вживаються дискурсивні слова на позначення відчуттів («Як бачиш, ...», «Чуєш, ...», «..., як ти знаєш, ...», «Віриш ...», «Ну, Жане, справа серйозна! Слухай!» та ін.), що ніби зменшують відстань між адресантом і адресатом до відстані, характерної для прямої комунікації. Тій самій меті слугують численні питання до адресата, завдяки яким створюється враження полеміки між друзями, здається, що Дніпровський от-от відповість, кивне головою («Розумієш, Жане?», «Га, Жанчику?»). Переважна більшість питань має у структурі звертання, що звичайно робиться для привертання уваги співрозмовника під час прямої комунікації. Куліш використовує звертання у різних частинах листа, у різних типах речень. У кожному листі онім «Жан» зустрічається щонайменше два рази, а в середньому до 3-4, причому Куліш часто ігнорує ініціальну позицію звертання, яка традиційно подається окремим рядком, звідси складається враження прямої, безперервної комунікації («Ну, Жане, важко», «Подаю голос до тебе, Жане» тощо). Існує лист, у якому таких звертань аж 11 [7, с. 539–541]. Традиційне звертання у формі вокатива «Жане!» трапляється в листах до Дніпровського зрідка, звертання з привітанням фігурує лише кілька раз, що можна пояснити високим рівнем емпатії цих двох людей, породженою близькістю світобачення, ідеалів, життєвих шляхів, досить частим спілкуванням, яке й викликало ефект постійного підтримання зв'язку, безперервної комунікації. Традиційне побажання «Пиши» часто розширюється або ускладнюється («Чи будеш ти писати мені, Жане?», «Ти гляди ж мені – пиши»).

Проаналізувавши деякі особливості стилю листів М. Куліша до І. Дніпровського, маємо безперечні докази того, що фокусом позитивної прагматичної емпатії Куліша в них є його творчість, бо в 90% листів йдеться про власні його твори, що пишуться чи на які чекає постановка в театрах, та світобачення Куліша-письменника, яке віддзеркалюється через події його життя та емоційні вияви, що виникали через ці події. Мова листів М. Куліша багата на фігури художнього

мовлення саме тоді, коли він пише про муки творчості, про роботу над своїми творами, обставини їх написання тощо. І хоч інколи у фокусі емпатії стають творчі невдачі, в уявленні автора є чітко визначені критерії, до яких він наближається, яких прагне, з романтичною жагою молодості змальовуючи майбутню працю: *«Це буде вже не кабінетна праця, а великий творчий процес. Тут потрібна гола правда і жорстокий реалізм. ... Чисте, коротке, енергійне письмо. Звичайна, проста, тверда, як криця, мова. За скупими словами, за лаконічними реченнями – глибочінь, безодня революційного життя. Стиль мінятиметься. ... Од запаших квіток до шматочків бронзи і мармуру»*.

Змальовуючи особливості стилю, мови, композиції майбутніх творів, а також безпосередньо процес творіння, Куліш вживає багато метафор, метонімію, синекдоху: *«Старе моє перо, шкребе, ржею вкрилося», «І до літератури тягне. Попробую пожити з двома жінками»*. Куліш щиро й відверто розповідає другові про все, що з ним відбувається на творчому шляху, комунікативна мета цих численних мовленнєвих актів, по-перше, інформаційна, по-друге, емотивна та емоційна – досягається збереження того взаєморозуміння, обопільної підтримки, а отже емпатії, що з'явилася між ними ще в гімназійні часи. Куліш прагне, щоб друг відчув та розділив його радість, і навіть упевнений, з попереднього досвіду спілкування, що це буде саме так.

Фокусом **негативної прагматичної емпатії** Куліша у цих листах є робота в офіційній установі, у «соцвісі» (відділі соціального виховання), яка, за його словами, забирала в нього багато часу і сил, супроводжувалась агітаційними поїздками, читанням лекцій тощо. Повідомлення про цю роботу короткі, наративні, наприклад: *«Трамваї, кабінети, комісії, прийом, циркуляри, операційні плани, діти, дим, чад – і так до самої ночі»*, але інколи негативна емпатія породжує вживання метафор: *«Сьогодні вже витяг із скрині «портфеля», напханого паперами, циркулярами, інструкціями і статистичними матеріалами. Ой, як не хочеться **вмочати руки і мазок в соцвиховські чорнила!**», «**Губить мене Соцвих, поїдом їсть**»*. Схожа метафорика й у ставленні Куліша до провінційної газети, головним редактором якої він був певний час: *«Газета мене поїдом їсть, жере мене»*.

У листах М. Куліша до дружини з відряджень описується тимчасове житло, побутові труднощі, виявляється турбота про родину і про дітей. Майже незмінне звертання до дружини *«Дорога / Люба (моя) старенька!»*, що інколи змінюється на *«Дорогая, машинопишущая жона»*, свідчить про притаманний Кулішеві гумор, з яким він згадує й усіх домашніх: *«Дорога банда», «Джой Джековичу», «Дорога дружино і чади!», «Джой-старичок», «наша кохана донька Лелека»* тощо. Кожен лист містить ніжні слова піклування про рідних, формальні *«Цілую»* в листах Куліша розгорнуті в уявні міні-діалоги, ускладнені речення тощо: *«... І, конешно, після цього я цілую тебе, старенька, і не забуваю. Цілую також Лелеку, Вову, бабушку і Джоя, котрого на канапу прошу нізащо не пускати»*. Усе це, безумовно, є свідченням того, що фокусом емпатії в усьому корпусі листів до дружини є турбота про родину, за винятком листа від 22 грудня 1925 року, підписаного *«Мусій Копистка»*. Цей випадок метафоризації підпису в листі до дружини свідчить про ототожнення автора зі своїм персонажем за низкою рис характеру, про ідейну злитість із ним. Це, власне, теж

вияв емпатії Куліша до одного з, за його словами, влучних і «живих» персонажів своїх творів.

Ще один корпус листів заслуговує на увагу, бо має наскрізну емпатичну домінанту кохання. Це листи до О. К. Корнєєвої-Маслової (1925–1934 рр.), 34 з яких написані українською мовою. Стиль листів відчутно піднесений, вони повні світлих метафоричних образів, епітетів і метафоричних епітетів, окличних речень, пестливо-ніжних форм звертань («*Моя Ладушка!*»), дискурсивних висловів, зокрема у формі окличних і питальних речень та вигуків («*Що-що, а мудріший став, їй-бо...*», «*Ну скажіть на милість, чого мені з вами хитрити. Ну чого? Ну?.. Дивіться мені в очі й кажіть... То-то ж*»), дієслів на позначення почуттів і ментальної активності у формі питальних речень, покликаних привертати увагу адресата («*Пам'ятаєте?*», «*Розумієте тепер?*», «*Ви уявляєте?*»), вставлених речень, вставних слів, парцельованих конструкцій тощо.

Як зазначає Ф. Бацевич, існують цілі дискурси і мовленнєві жанри, що відпочатково передбачають емпатію адресанта до конкретного учасника певної події або факту [1, с. 173]. Отже, інформація, викладена в дискурсі листів, подається під кутом зору автора. Ми визначаємо його як *емпатизованого оповідача*, який спостерігає за тим, що відбувається, й емпатизує самому собі як персонажу в 1-й особі однини, зазвичай за відсутності підмета, але з відповідною формою присудка, співвідносними присвійними займенниками тощо. Тобто у фокусі емпатії у глобальному розумінні – особистість автора – свідка та дійової особи описуваних подій, тлом емпатії виступають різні особи та випадки з життя письменника.

У дискурсі всіх аналізованих особистих листів М. Куліша спостерігаємо певні *емпатичні домінанти* – «вияв певного типу емпатії не лише в межах одного висловлення, а їх сукупності, зв'язних фрагментів, що дає підстави говорити про емпатичну домінанту (домінанти) тексту або його частин», яка «поряд з іншими засобами когезії та когеренції, формує зв'язність і цілісність дискурсів, мовленнєвих жанрів та їх частин» [1, с. 171]. Наприклад, у листах до І. Дніпровського Куліш робить головним фокусом семантичної емпатії свої твори, – тобто емоції, переживання щодо творчості виявляються на тлі його відносин з Дніпровським. Іншими словами, постань друга, І. Дніпровського, є *тлом емпатичної домінанти*. Але було б несправедливо вважати, що в дискурсі листування з Дніпровським проявляється лише одна емпатична домінанта. Щирі відносини між друзями, ніжна турбота про здоров'я один одного, про рідних, тобто емпатія до адресата та його родини, складають другу емпатичну домінанту цих листів. Про це можна дізнатися з ніжно-пестливих форм називання друга та рідних («*Жанчику*», «*дружина і моя Пенелопа*», «*тьотя Маруся і друк-Ленчик*»), етикетних форм наприкінці листа, що далеко виходять за межі формальних, завдяки розмовній лексиці, пестливим епітетам, іменам, які зрозумілі лише у вузькому колі двох родин, експресивному синтаксису, що включає як традиційні форми, так і несподівані питання, за якими слідом ідуть відповіді у формі запитань, численні вигуки і навіть оказіональні номінації осіб за допомогою юкстапозита: «*Як там ся має хорошая тьотя Маруся? Сердечний привіт. А друк-Ленчик? У Києві? Бож-же мій, боже! Тисну, Жане-Генріху Кирдяго, і вітаю тьотю Марусю і*

друж-Ленчика аж у Києві! ... Ант[оніна] Іллін[ічна] передає гарячий привіт. Льоля і Вова теж. А також бабушка і Джой».

Таким чином, у результаті проведеного аналізу особистого епістолярію М.Куліша стає очевидним, що фокус прагматичної емпатії у них виступає не як характеристика окремого листа (окремого дискурсу), а як характеристика дискурсу всього корпусу листів до кожного окремого адресата. Так, у листах до дружини – це ніжність, любов і турбота про неї та дітей, про їх добробут; у листах до коханої жінки – це любов до неї; у листах до друга, І. Дніпровського, – творчість Куліша, їхня щира дружба й братерство. Іншими словами, «спочатку перевага віддається людині, потім істоті, а лише тоді неістоті» [5].

В епістолярному жанрі повною мірою відображається точка зору автора-оповідача-адресанта, його емоційні стани, смаки та уподобання, тобто дискурс листів однозначно містить емпатично марковану інформацію. Справа лише у майстерності автора донести до адресата той рівень емпатії, ті емпатичні доміанти, які він має на увазі, щоб не виникло комунікативне непорозуміння. Найвищим рівнем майстерності автора є вміння викликати в адресата емоції, подібні до тих, що відчуває він сам. Як наслідок, в ідеалі, він досягає комунікативної мети – розуміння, співчуття, співпереживання тощо. Так виникає рефлексія і відповідна емпатія адресата до повідомленого, і в результаті, до адресанта.

Мовними засобами створення ефекту присутності, наближення адресата до адресанта виступають: 1) введення інформації попередньо вжитим питальним реченням зі структурою «дієслово на позначення чуттєвої або розумової перцепції + звертання» («*Чуєш, Жане?*») або «вигук + звертання» («*Га, Жане?*»); 2) численне вживання звертань, зокрема у формі імені адресата, у тексті листа; 3) численне вживання стилістично маркованої лексики, характерної для прямої комунікації, зокрема, дискурсивних слів; 4) експресивний синтаксис тощо.

Висновки. М. Куліш ставиться до своїх адресатів – друзів, знайомих, жінки, коханки – із симпатією, любов'ю, інколи іронічно або критично, що свідчить про вияв позитивної прагматичної емпатії. Завдяки різноманітним мовним засобам відстань від автора-оповідача до читача зменшується і, таким чином, можемо стверджувати, що в організації дискурсу особистого листування М. Куліша простежується емпатія в різних ілокутивних типах: розуміння, співпереживання, співчуття, підбадьорення, схвалення, несхвалення тощо, що становить принципову жанроутворювальну домінанту аналізованих дискурсів, яка потребує подальшого докладного дослідження.

Список літератури

1. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
2. Кузнецова А. А. Иллокутивные типы вербальной эмпатии : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : спец. 10.02.19 «теория языка» / А. А. Кузнецова. – Уфа, 2010. – 25 с.
3. Лось А. Л. Концептуализация светлого в языковой картине мира : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : спец. 10.02.19 «теория языка» / А. Л. Лось. – М., 2009. – 25с.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.
5. Сусов И. П. Введение в теоретическое языкознание //http://homepages.tversu.ru/~ips/5_04.htm.

6. Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения / У. Чейф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XI. – М. : Прогресс, 1982. – С. 277–316.

Джерела ілюстративного матеріалу

7. Кулиш Микола. Твори : в 2-х томах. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1980. – 878 с.

Невская Ю. В. Личный эпистолярый Н. Кулиша: фокус эмпатии / Ю. В. Невская // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – 2012. – Т. 25 (64), № 4, ч. 2. – С. 538–544.

В статье раскрываются механизмы достижения эмоциональных и эмотивных влияний в авторской речи Н. Кулиша на материале его личных писем. Исследуются лингвистические особенности выражения эмпатии в дискурсе личных писем Н. Кулиша, определяется фокус эмпатии для отдельных групп писем.

Ключевые слова: дискурс, эмпатия, фокус эмпатии, фон эмпатии.

Nevskaia Yu. Personal letters by m. kulish: the focus of empathy / Yu. Nevskaya // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2012. – Vol. 25 (64), No 4, part 2. – P. 538–544.

The mechanisms of reaching emotional and emotive influence in M. Kulish's style of writing in his personal letters have been studied. The linguistic peculiarities of the expression of empathy in the discourse of M. Kulish's personal letters have been investigated, the focus of empathy has been determined for certain groups of his letters.

Key words: discourse, empathy, the focus of empathy, the background of empathy.

Поступила в редакцію 08.10.2012 г.